

SUREN SARGISYAN'IN ANLATTIKLARI
(1902, SEBASTIA [SIVAS] DOĞUMLU)

Bizim Koçhisar Köyü Sebastia (Sivas) Şehri'nin 25 kilometre doğusunda bulunuyordu. Köyün içinden Sebastia-Erzurum (Karin) yolu geçirdi. Sık sık evimize, dedemin yanına misafirler gelirdi. Hatırladığım kadarıyla atalarım oldukça nüfuzlu insanlardı. İki katlı büyük evlerimiz, bir yazlığımız, Sakhar adı verilen dağın vadilerinde, köyümüzün 20-25 kilometre yukarısında hayvanları otlatmak için kullanılan yaylalarımız vardı. 1 Ağustos 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde köy halkı hasat işleriyle meşguldü; ama o köye kadar ulaşan Ermenice gazeteler kötü haberler iletiyorlardı. 2 Ağustos tarihinde tellallar köyümüze gelip köy simsarının damının üstünden başladılar bağırmaya : "Ehey! Seferberlik ilan edildi; on sekiz ila kırk beş-elli yaşlarındaki bütün erkekler Koçhisar'a gidip askere yazılmalıdırlar!" Büyük bir kargaşa yaşandığını, her yerde ağlama sesleri ve feryatlar duyulduğunu hatırlıyorum. Aynı gün güneş tutuldu; gökyüzü yarım saat kadar karardı. Bu olay köy halkının daha fazla dehşete kapılmasına neden oldu...

Herkes karamsarlığa kapıldı. Köy yolunun her iki tarafı insanlarla doldu. Bazen Türk zaptiyeler keyfi hareketlerde bulunmaya başladılar; geçen askerler yiyecek verilmesini talep ediyorlardı veya güpegündüz köye girip geceyi geçirdikleri merkeze gideceklerine, evlerimize yerleşiyorlardı. Bizim köylüler dini önderliğe başvurdular; dört zaptiyeyi de köyümüze bekçi tayin ettiler.

İki aylık talimden sonra Türk ordu birlikleri köyümüzün içinden düzenli bir şekilde bando eşliğinde geçtiler. Türk misafirler Ermeni askerlerden övgüyle bahsediyorlar, onların beden eğitimini çabuk öğrendiklerini, silah kullanımına hakim olduklarını ve komuta kademesi tarafından övgüye mazhar olduklarını belirtiyorlardı. Günler geçti; Kasım-Aralık soğukları ve yağmurları askerler arasında disiplinsizliğe neden olmuş, onlardan birçoğu ordudan firar etmeye başlamıştı. Köyümüzden askere gidenlerin hemen hemen yarısı firar edip köye dönmüş, ahırlara veya yakınlardaki mağaralara saklanmıştı; onları ne soran vardı ne de arayan.

Bu şekilde üç-dört ay geçti. 1914 yılının Aralık ayında Enver Paşa'nın* geleceği ve köylülerimizin köy sınırları dahilinde bulunan yaklaşık 4 kilometre uzunluğundaki yolu hazırlamaları gerektiği haberleri aniden köye yayıldı. Birkaç gün sonra, Enver maiyetiyle beraber gelip köyümüzün batı ucunda durdu. Her birine dörder at koşulmuş, herbirinin iki yanı, önü ve arkası altışar atıyla çevrili üç araba vardı; önlerinden Sivaslı Murad'ın** on iki atlıdan oluşan müfrezesi ilerliyordu. Köylüler maiyet alayının etrafını çevirdiler. Ben de özel olarak Enver Paşa'yı görmeye gittim. Köylüler Murad'ın verdiği talimatla tuz ve ekmeğe getirdiler. Enver Paşa arabanın üstünde ayakta durdu; tepsiyle tuz ve ekmeği kabul etti; başını eğerek kortejini çevreleyen halka teşekkür etti. Ben Enver Paşa'nın tepsiyi alıp maiyetindeki bütün insanlara servis yaptığını gördüm. Enver'in onuruna tarlalar arasındaki yolda at yarışı düzenlendi. Ben atlıların Alis Irmağı'na [Kızılırmak] gittiklerini görüyordum. Halk aniden bağırdı : "Murad! Murad'ın atı Pegas yarışı kazandı!" Yarışa katılan atlılar geri döndüler. Murad Enver'e yaklaştı; Enver ise arabanın üstünde ayağa kalktı; gülümsedi; bıyıklarını düzeltti; Murad'ın elini sıktı ve sırtını sıvazladı. Yüksek bir tümsek üzerinde, onlara 10 ayak mesafede duran ben, gözlerimi Enver Paşa'ya dikmiştim; dikkatle, merakımdan ona bakıyordum. Her şeyi bugün gibi hatırlıyorum. Hava güzeldi. Enver Paşa yarı askeri bir

kıyafet giymiş; başına fes takmıştı; ayaklarında uzun parlak botlar vardı. Yüzü yuvarlak, geniş, güzel ve düzgündü. Boyu ortanın üzerindeydi. Biraz uzamış bıyıkları, gür kaşları ve siyah gözleri vardı. Vehib Paşa*** yardımcılılarıyla birlikte birinci arabaya binmişti.

At yarışından sonra Enver Paşa arabanın üstünde durarak on dakika orda toplanmış halka hitap etti. Sözlerini bugün gibi hatırlıyorum : "Ermeni askerler vatanları olan Osmanlı Vatanı için iyi dövüşüyorlar; Bütün cephelerde, her yerde Ermeni doktorlar ve hemşireler bizim yaralılarımızı tedavi ediyor. Ermeni askerlerden bir çoğu savaş tekniğine hakim; bunun için size müteşekkirim. Siz de ordumuza erzak temin etmek için cephe gerisinde iyi çalışın." Konuşmasını bitirdiğinde, Murad at üstünde ona yanaştı ve elini sıktı. Enver Paşa Murad'ın sırtını sıvazladı ve alçak sesle ona bir şeyler söyledi. Düdüğünü çaldı; arabalar hareket etti. Enver Paşa arabasından el sallayarak gözden kayboldu.

Bu şekilde günler, aylar geçti ve köyde istisnai hiçbir olay cereyan etmedi; yalnız bizim köylüler Rus Ordusu'nun çabucak gelip Sivas'a gireceğini sanarak coşku içindeydiler; ama ümitleri boşa çıktı; Rus Ordusu gelmedi; ancak esirler geldi. Bizim köylüler kendi boş, anlamsız umutları ve duyguları yüzünden hayal kırıklığına uğradılar.

Bir gün çocuklarla köyün içinde oynarken, aniden, bu defa doğu yönünden, Kapan'dan dört araba hızla gelip köyün içerisinde yolun üstünde durdu. Halk ne olduğunu anlamak için oraya üşüştü. Ben de oraya koştum. Bu defa da dört arabaya dörder at koşulmuştu. Murad'ın müfrezesi arabalardan uzakta sessiz ve üzgün duruyordu. Arabacılar atların koşum takımlarını düzeltiyor; atlara yem veriyorlardı. Enver Paşa Erzurum'dan dönüyordu. Çok kızgın görünüyor ve halkın durduğu tarafa öfkeyle bakıyordu; yanındakilerle de konuşmuyordu.

Ben arabaların sol tarafına geçtim ve bir tümseğin üstünden sürekli Enver Paşa'ya bakmaya başladım. O, oturduğu yerde sinirli hareketlerde bulunuyordu. Gözü bana ilişti; bana nefretle baktı. Onun siyah gözlerinden tüylerim ürperdi. Yapıncısının içine gömüldü; halka dehşet verici-hayvani bir şekilde baktı. Enver Paşa geçen seferkinin aksine halkı selamlamadan, Allahaismarladık demeden gitti... Dinlenmek için Seyfe'nin hanında durdular. O, Murad'ı yanına çağırıp son derece öfkeli bir şekilde :

"Sizinkilerin Kafkasya'da, Rusların tarafında ne işi var? Biz sizinle 1908'de ve Erzurum'da 1914'te ne imzaladık? Bu size pahallıya mal olacak!" demişti. Murad kafileden rencide olmuş ve çok üzgün bir halde ayrılmış; Enver'in bazı gönüllülülere şikâyet ettiğini söylemişti. Köyümüz Sivas'tan Erzurum'a giden yolun üzerinde bulunduğu için, memlekette olan bitenler burada çabuk duyuluyordu. Enver Paşa İstanbul'a giderken altı vilayetin valisini Sivas'a davet edip onlara emirler vermişti : Ermeniler katledilecek : erkekler buldukları yerde katledilecek; kadın ve çocuklar ise Toros dağlarına, oradan da Arabistan çöllerine sürülüp açlık, susuzluk ve bitkinlikten yok olmaları sağlanacak. 1915 yılının Mart sonlarında Sivas valisi Murad'ı yanına çağırılmıştı. Murad onun yanına gitmemiş; onun niyetini anlayıp dağlara kaçmıştı.

Bir sabah uyandığımda, Murad'ı on iki arkadaşıyla yazlık odamızda oturmuş yemek yerken gördüm; annem onlara yemek servisi yapıyordu. Onlar evimizde on-on iki gün kaldılar; sonra Khorokhon Köyü tarafına gittiler. 11 (24) Nisan günü annem önüme birkaç dana ve iki sığa koydu; ben onları köyün yukarısındaki sürüye katmaya götürdüm. Aniden, 20-21 yaşlarında bir Türk jandarma, elinde kendi boyundan uzun bir tüfikle bana doğru geldi ve tüfeğini karnıma dayadı. Ben korkudan afalladım; ağlamaya başladım. Eve dönüp, olan biteni anneme anlattım. Aynı gün müydü, yoksa ertesi gün müydü bilmiyorum köydeki 10-12 jandarma

köyümüzün papazı (papazlık ismiyle Ter Yustos'u) Sargis Mazmanyanyan'ı eşeğe ters bindirip getirdi. Evdekileri kaba bir şekilde dışarı attılar; ama ben dışarı çıkmadım; beni önemsemediler. Saçları ve cildi yanmış, sakalı yolunmuş ve dişleri çekilmiş papazın tabanlarına nal çakılmış, kafasına sıcak sac geçirilmiş olduğunu gördüm. Zaptiyeler papaza vahşice vuruyorlardı. Annemi döverek getirip, sütunların dibine odun yığdılar. "Bu evi yakacağız!" diye haykırıyorlardı, "bu evde Murad'a yemek vermişsin; onun müfrezesini günlerce saklamışsın! Bu evin sahibi Aram Sargısyan ve arkadaşları ellerinde mavzerlerle dağa çıkmışlar. Gidin o mavzerleri getirin! Onların yerini bize bildirin!"

Annem ne mavzerler, ne de Murad hakkında hiçbir şey bilmediğine dair yemin ediyordu. Jandarmalar sürekli anneme vuruyorlardı. Annem ağlıyor ve onlara şöyle diyordu : "Aram Sargısyan 44 altın bedel ödedi; dağa sığırlarımızı, koyunlarımızı olatmaya gitti."

Köyün muhtarı olan amcam Abig Sargısyan oraya buraya koşuyor, zaptiyelerin kibrit çakıp evimizi ateşe vermelerine ve anneme vurmalarına engel oluyordu. Sonunda rüşvet karşılığı evimizi yakmaktan vazgeçtiler; ama zavallı annemi yanlarında götürdüler. Zavallı anneme bütün gece tecavüz etmişlerdi. Ertesi gün onu yarı ölü halde geri getirdiler. Biz çocuklar annemin çevresinde ağlaşıyorduk... Ertesi gün Kınarık ablamı götürdüler; o çok güzeldi ve yeni evliydi; ona da anneme yaptıklarının aynısını yaptılar...

Jandarmalar köyde tanınmış 10-12 kişiyi bir yerde toplamışlardı. On gün boyunca onları dövüp, vücutlarını sıcak demirlerle dağladılar, tırnaklarını çektiler, koltuk altlarına haşlanmış yumurta koydular; o serseriler neler yapmadılar ki... Sonunda onlar o adamları topladıkları on kadar silahla beraber götürüp hapishanelerinde aylarca işkenceye tabi tuttular. Sonra, dayak ve işkence yüzünden can çekişir halde olan o insanları getirip köyün önünde kurşuna dizdiler. Mayıs sonlarında yollar tamamen kapatıldı; mevcut bütün hayvanlara dövme yaptılar; Ermeni malı oldukları belli olsun diye kızgın demirlerle numaraladılar onları. Ermeni mülklerine, mallarına dokunulmaması, sadece ve sadece Ermeni erkeklerinin buldukları yerlerde öldürülmeleri için kesin bir emir geldi.

Yerel jandarmaları yavaş yavaş değiştirdiler; onların yerine Arnavutluk taraflarından gelen vahşi hayvan görünümlü jandarmalar getirdiler. İstanbul'dan Sıtkı Bey isimli, yetki sahibi özel bir şahsın sadece ve sadece Ermenileri katletmek için gelmiş olduğu haberleri yayıldı. Günün birinde jandarmalar Arnavut Hasan adlı jandarmanın yönetiminde köydeki 50-60 kadar erkeği toplayıp, kollarını bağladıktan sonra akşamüzeri götürüp vahşice öldürdüler. Ertesi sabah köye geldiler; yeyip içtiler ve onların elbiselerini atların sırtına yükleyip gittiler... Bir gün sonra ise köylüler gidip onların paramparça edilmiş, biçimsizleşmiş, tanınmaz hale gelmiş cesetlerini buldular. Kimse kendi erkeğini bulamıyor, teşhis edemiyordu. Jandarmalar ikinci kez geldiklerinde, bu kez köyün ileri gelenlerini çok kibar bir şekilde, listeden adlarını okuyarak çağırıyorlardı. "Gelin! Köprüler, yollar inşa etmeye gidiyoruz. Korkacak bir şey yok!" diyorlardı. Akşamüzeri onların hepsini götürüp Burnaz Vadisi'nde öldürmüşler, cesetlerini kayalıklardan suya atmışlardı. Köyümüzde artık erkek kalmamıştı. Bu defa merkez hapishanesinin tutuklularını getirmeye başladılar. Hiçbirinin normal bir yüzü yoktu : bazısının burnu parçalanmış, bazısının gözü oyulmuş, dişleri dökülmüş, ayağı parçalanmış, kafası şişmişti; günlerce, aylarca dövülmüş, tabanlarına nal çakılmış, etleri kızgın demirle dağlanmış, tırnakları çekilmiş ve dişleri kerpetenle sökülmüş, yüzünün şekli bozulmuş insanlar. O yarı ölü hayaletleri köyümüzün önünden geçirdiler. Gün batımına yakın bir zamanda, para kazanma umuduyla onları yarım saat köyümüzün önünde oturtular... Bizim köyün ahalisi onların üstüne hücum etti; herkes kendi erkeğini arıyordu; bulanlar, yakınlarına sarılıyorlardı; görülmemiş feryatlar, ağlama sızlama sesleri duyuluyordu. Gücü kalmayan

tutuklular ağlıyorlardı; onların gözyaşlarını yakınları siliyordu. Ben onlara bakıyor, ölü mü yoksa diri mi olduklarını anlayamıyordum. Onlar, kadınların hıçkırıkları ve zaptiyelerin bağırıp çağırılmaları, küfürleri, kırbaç şakırtıları ve darbeleri arasında gittiler; karanlık vadiye, yanan odun yığınlarının ışığında hayvanlar gibi boğazlanmaya gittiler. Hepsi de sessiz ve başları eğik yürüyordu. Köy, karanlıkta sanki ölüm-mezarlık görüntüsüne büründü. Yaşlılar, kadınlar ve çocuklar ağlayıp hıçkırıyorlardı. Sabah, jandarmalar köye gelip tavuk, koyun kestirdiler; iyice yeyip, karınlarını doyurdular; öldürülmüş insanların yeni, güzel elbiselerini atların sırtına yükleyip gittiler.

Köyde tek tük yaşlılar ve on altı yaşından küçük çocuklar kalmıştı. Beş-on gün sonra gelip her kapının önünde bir kağıt durdurarak köylü kadınlara şöyle emrettiler: "İstedığınız eşyaları kağıtlara yükleyin. Arabistan'a, orda yaşamaya gidiyorsunuz." Her şeyi, evi barkı, hayvanları, eşyaları bırakıp yola düştük. Eşi benzeri görülmemiş bir trajedi! Dante'nin cehennemi köyümüzün üstüne çökmüştü. Şehrin ana caddesine vardığımızda şehirden gelen arabalar, kağıtlar ve atlardan oluşan kervan görüldü; kervanın ucu bize ulaşmıştı; diğer ucu ise şehir dışına çıkıyordu. Yüksekten şehir ve Alis [Kızılırmak] Nehri üzerinde bulunan, Kral Senekerim'in inşa ettirdiği sağlam köprü görünüyordu. İnsanların, kağıtların ve arabaların oluşturduğu karmakarışık bir sel dağın bütün yamacını kapladı. İnsanlar bu zulmün sebebini, nereye ve niye gittiklerini anlayamıyorlardı... Kadın ve çocukların ağlama sızlamaları zaptiyelerin, askerlerin bağırılmalarına ve ağır küfürlerine karışıyordu. Onlar kadınlara, çocuklara, sağa sola vuruyorlardı. Aniden on beş-yirmi kadar atlı görüldü ve farklı yönlerden gelen bütün kervanların Gardaşlar [Kardaşlar] Dağı'nın zirvesindeki bir düzlükte toplanmasını emretti. Önce yerlere halılar serdirdiler ve halktan para toplamaya başladılar: "Ehey!" diye bağırıyor bir atlı, "şehirde tutuklanmış yakınları olanlar, kişi başına 1-2 altın getirsinler; yarın erkekleriniz burda, sizin yanınızda olurlar."

Kadınlar kocalarının isimlerini vererek para getirmeye başladılar. Jandarmanın biri, elinde kocaman bir defter, sözde tutukluların isimlerini, mahallelerini, yaşlarını filan kaydediyordu. Birkaç saat içerisinde heybe hemen hemen altınla doldu. Akşamüzeri onlar heybeyi atın sırtına yükleyip gittiler. Ertesi gün, on jandarma tarafından çember içine alınmış yaklaşık yirmi-otuz kişilik bir grup erkek getirdiler. Vilayetin tanınmış zengini Khilkhilik'i de getirdiler. O aşırı derecede şişmandı. Onu büyük beyaz bir eşeğe bindirmişlerdi. İnsanlar yakınlarını bulma umuduyla koştular. Zaptiyeler onları geri püskürttüler ve bir çember oluşturdular. Çemberin ortasında, zaptiye komutanı önce Khilkhilik'in kulağının arkasına ateş etti. Khilkhilik yere serildi, kanlar içinde hırıldıyor ve sarsılıyordu. Zaptiyeler kahkahalarla gülüyorlardı; halk ise dehşete kapılmış, afallamıştı ve susuyordu. Sonra diğerlerini öne çıkardılar; beşer-altışar kişinin birbirinin beline sarılmasını sağlayıp onlara ateş ettiler; sonra da onlar cansız yere serilene kadar odunlarla kafalarına vurdular. Onların hepsini de akıntının içine fırlatıp, üstlerini biraz toprakla örtüp gittiler.

Ertesi sabah, güneş doğmadan bizi güneye sürdüler; dağı aştık. Allahısmarladık Vatan! İşkenceye, eziyete ve ölüme doğru, ilerde daha canavarca, daha insanlık dışı olaylar yaşamaya gidiyoruz! Ölmeden evvel ölüme ve çarmıha gerilmeye gidiyoruz!. Allahısmarladık köyüm! Çocuk gözüyle uzaktan dağlarını, vadilerinde güzel çocukluk günlerimi geçirdiğim yüksek Sakhar Dağı'nı gördüm. Eşsiz, berrak, gök mavisi çaylarını, her dem yeşil, hışırdayan meşe ormanlarını artık görmeyecek, annemin kutsal çağrısını, yaşıtım olan arkadaşlarımdan sevinç dolu çığlık ve bağırılmalarını duymayacağım.

Allahısmarladık size gömülmemiş, paramparça edilmiş, insan vücutları; açık havada gömülmemiş halde kalmışsınız; vahşi hayvanlar cesetlerinizi yiyor. Kiliselerin kulağa hoş

gelen çanları artık çalmayacak. Okulların kapıları açılmayacak; düğünler yapılmayacak, ziyafetler verilmeyecek. Ölüm! Hepimizi, yaşlıyı, çocuğu, yeni gelini, kundağına sarılı yeni doğmuş bebeği ölüm bekliyor. Bizlerin günahı nedir? Kime ne yaptık?... Lanetli çocukluk çağı! Lanetli dünya! Mahvolasın! yıkılasın! Bize neler oluyor? Yeni doğmuş bebekleri, analarını yürek parçalayan bir biçimde ağlatarak daha ilk günlerde nehre fırlattılar. Ne peygamberin, ne İsa'nın, ne de Allah'ın varlığından bihaber yeni doğmuş bebeğin ne günahı vardı? Onların günahı neydi anlayamadım.

Bizi iki gün Ğardaşlar Dağı'nın zirvesinde tuttular; halktan oldukça büyük miktarda para topladılar. Sabah erkenden, gün doğmadan evvel kağnılarımız ve arabalarımız sırayla güneye, dağdan aşağıya inmeye başladı. Kağnılar ve arabalar sel gibi aşağıya akıyordu; onların çıkardığı sesler insanların ağlama, sızlama ve hıçkırık seslerine karışıyordu. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar, süt çocukları annelerinin kucaklarında, kağni ve arabaların her iki yanında başları eğik, sessiz yürüyorlardı. Kudurmuş zaptiyeler kimsenin araba ya da kağniya binmesine izin vermiyorlardı. Onlar tek bir ağızdan : "Bu Devlet malıdır; siz ise istenmeyen bir milletsiniz. Millet! Ölmeye, yok olmaya gidiyorsunuz!" diyorlardı. Belli bir mesafe kat ettikten sonra genç yaştaki kızlar ve çocuklar ağlamaya, yakınmaya başladılar. Haziran, yaz güneşi tam tepeden acımasızca insanları kavuruyordu. İçecek su, ekmek istiyorlar, bitkinlik yüzünden acı çekiyorlardı. Halk başı eğik, üzgün ilerliyordu. Niye, nereye gittiğini, günahının ne olduğunu, kime ne kötülük yapmış olduğunu bilmeden ilerliyordu. Uzun süre yürüdüktan sonra, sonunda akşamüzeri Teciri Han isimli küçük, boş bir hanın önünde konakladık. Yakındaki vadide su vardı. Kadınlar kalan erzakla yemek pişirmeye başladılar. O gün, kervanda sıra dışı hiçbir olay cereyan etmedi. Öküzler ve atlar bir yolunu bulup otladılar ve karınlarını doyurdular. Ordan yola çıktık. Güneş batmadan, akşamüzeri Ğandal bölge merkezine vardık; ordaki Ermenileri henüz tehcir etmemişlerdi; onlar bize ekmek ve yiyecek getirdiler. Onlar kendi makus talihlerini beklerken, kervanımızı ağlayıp sızlayarak karşıladılar. Bir sonraki, yani üçüncü durağımız bir nehrin üzerinde bulunan Khırkhi Han oldu; onun solunda bir Türk köyü, sağ tarafında ise verimli, buğdayıyla meşhur Ermeni köyü Ulaş vardı.

Burda, halk iyice istirahat etti; öküzler de otlayıp kuvvet topladı. Dördüncü gün Mancılık Ermeni Köyü'ne vardık. Köy ıssızdı. Terk edilmiş evlerin pencereleri cehennemin şeytanları gibi bize bakıyordu. Ertesi gün Kötü Han'ın önünden geçtik ve beşinci gün Hasan Çelebi adlı insan mezbahası kasabaya ulaştık. Burası, cinayetin doruk noktasına ulaştığı bir yerdi. Sıvas sınırını geçmiştik; Kharberd Vilayeti'yle, Kürt sınırları arasında bulunuyorduk. Hiçbir erkeğin o sınırın ötesine canlı olarak geçmemesi gerektiğine dair kesin emir vardı; hepsini toplayıp, fark gözetmeksizin öldürmüşlerdi. O yüzden de, ordaki vadiler cesetlerle doluydu. Kağnılarımız köyün önünde karmakarışık bir düzende durdu. Dört taraf ormandı; ortadan bir çay geçiyordu; hava çok serin ve güzeldi. Aniden, nehrin öbür yakasında dağınık bir şekilde yatmış, yere serilmiş genç, yaşlı, çocuk ve kadın cesetleri gördük. Amcamın karısı oraya gidip bakmak istedi; zabıtlardan ikisi ona izin vermedi ve : "Hey! Kart gâvur! Ne bakıyorsun? Yakında siz de o insanlar gibi olacaksınız!" diye bağırmağa başladı. Akşam birkaç zaptiye Kürtlerle birlikte gelip kervanımızda bulunan erkekleri, erkek çocukları ve yaşlıları topladı; onları yüzer-iki yüzer kişilik gruplar halinde götürüp dar, köhne bir binaya tıktılar. Orda ne oturacak, ne de ayakta duracak yer vardı. Geceyarısı onları sıralar halinde dağların bulunduğu yöne doğru götürdüler. Ertesi sabah bir genç çocuk başı yukarda, yarı çıplak ve kanlar içerisinde aniden tanıdıklarının yanına oturdu. Yanına gittim. Ona bakıyor ve köyümüzün erkeklerini hatırlıyordum. Gece vakti onları toplu halde bir dağın zirvesine çıkarmış, hepsinin kafasını baltayla kesip vadiye fırlatmışlardı. Balta bu çocuğun boynuna derin bir şekilde saplanmamış, kendisi sabaha kadar cesetlerin arasında kalmıştı. Daha sonra onun başına neler geldiğini bilmiyorum. Hasan Çelebi'yi terk ettik. Artık erkek, kadın ve çocuk cesetleri,

özellikle de şişmiş ve çıplak kadın cesetleri görmeye başladık. Uzakta bir köprü görüldü; aniden, istisnasız hepimizi o köprünün üzerinde katledecekleri söylentisi yayıldı. Ellerinde baltalar, bıçaklar ve silahlar bulunan Kürtler ortaya çıkmaya başladı. Amcamın karısı nefes nefese bir jandarmanın yanına koştu; avucuna iki altın koydu ve bizim Türkleşmek istediğimizi, bizi o köye götürmesini söyledi. Jandarma sakin bir şekilde : "Korkmayın! Siz altı ay önce Türkleşmeliydiniz; ama korkmayın; ben kervanınızı o köprünün üzerinden güvenli bir şekilde geçiririm" dedi. Köprüye vardık; aşağıda üst üste yığılmış nice cesetler, nehrin içine çıplak, çırılçıplak serilmiş kadınlar vardı. Kürtler gizlice bize saldırıyor, bıçaklarla tehdit ediyor, üzerimizdeki elbiseleri alıp kaçıyorlardı. Bize eşlik eden jandarmalar bazen ilerliyor, bazen geriliyor, rastgele ateş ediyorlardı. Akşam Hekim Han'a vardık. O, eşsiz güzellikte, yeşilin içinde kaybolmuş bir vadiydi. Aniden nehrin öbür yakasında bir kadının olağan dışı bir biçimde şişmiş cesedi görüldü; bulunduğumuz yerden onun cinsel organı kıllı bir yarık gibi gözüküyordu. Kadınlar ağlayarak bu olaylara neden olanlara, o kadının ve benzerlerinin o hale gelmesine yol açanlara lanetler yağıyorlardı.

Sabah Hekim Han'dan çıkıp yolumuza devam ettik; kaderimiz değişmemişti. Kürtler! Her tarafta Kürtler! Yağma yapmaya, halkı soymaya, öldürmeye çalışıyorlardı. Jandarmalar ateş ediyor, kadınlar yardım çağrısında bulunuyor, arabalar iniş çıkışlarla yoluna devam ediyordu. Bir yaşlı kadın arabadan düştü; arkadan gelen arabalar onun üstünden geçti. Onun kızı ağlayarak feryat ediyordu : "Vay, anacığım! Sonun böyle mi olacaktı!" ve can çekişen anasının yüzlerini öpüyor, kendi kendini tırmalıyordu.

Dağlar ve ormanlar gerimizde kaldı. Akşama doğru, iki nehrin birleştiği yerde kervanımız sağa döndü. Temiz içme suyu yoktu; nehirler, kokuşmuş, çürümüş cesetlerle doluydu. Karanlık bastı; su özlemiyle uykuya daldık. Aniden jandarmalar gelip birkaç erkeği toplayarak götürdüler; sabah onları geri getirip gözlerimizin önünde kurşuna dizdiler. O gün Malatya'da susuz, bitkiden yoksun bir yer olan Susuz Ova'ya vardık. Ertesi sabah jandarmaların sayısı arttı; arabaları karmakarışık bir düzende ilerlettiler; kendileri de etrafta cirit atan Kürtlere karşı her iki yandan bizi koruyorlardı. Dayanılmaz bir sıcak vardı. Halk susuzluktan kırılıyordu. Yolun her iki yanındaki derelerin içinde, yağmur sularından oluşmuş gölcüklerde kokuşmuş, çürümüş cesetler üstü üste yığılmışlardı. Sonunda kervan Türklerin toplandığı Kırkgöz Irmağı köprüsünün yakınına vardı. Onlardan biri ilk kağının üstüne çıktı ve şöyle gürledi : "Ehey! Gâvurlar! Her kağın için bir altın ödemeyenin kağınını suya atacağız!" Her tarafta gürültü ve feryatlar duyuldu. Sonunda kervan ordan geçip, bizden önceki kervanların konakladığı bir hanın önünde durdu. Burda, bizden evvel Erzurumlu, Khotircirlileri katletmişlerdi. Bize sıkıntı vermediler. İki gün sonra Fırncılar Köyü'ne ulaştık. O küçük, önemsiz bir köydü; ama Ermeni Halkı'nın tarihinde üne kavuştu. Devletin yaptığı plana göre, halk 3900 metre yükseklikteki Toros Dağları'na yürüyerek tırmanacaktı. Yüzlerce, binlerce kervan buraya geliyor, çile çekiyor ve ölüme doğru gidiyordu. Kadınlar, çocuklar, yeni doğmuş süt bebekleri yüzüstü bırakılıyor, sahipsiz kalıyorlardı. Ablam Kınarık süt çocuğuyla birlikte burada kaldı; o hastaydı ve yürüyemiyordu. Fırncılar! Fırncılar! Yüzüstü bırakılmış çocuklar! yaşlı sahipsiz kalmış kadınlar! oraya buraya yatmış can çekişen hastalar! Üstü halıyla kaplı veya dere içlerinde çürümüş cesetler! Bir sabah jandarmalar Kürt kalabalıklarla beraber kervanımızı göçe zorlamaya geldiler. Halk isteksizdi; göç etmek istemiyordu. Dayak, küfürler, ağlamalar, feryatlar, çocuk çığlıkları...Kadınlar çocuklarını sırtlarına almışlardı. Dağın eteklerine vardık; güneş bizi kavuruyordu. Su yoktu; halk yorgundu. Yakınımdaki bir kadın küçük bebeğini yere fırlatıp gitti; çocuk salmıyor ve ağlıyordu. Ben de onu birkaç dakika seyredip ordan ayrıldım. Belli bir yere kadar tırmandıktan sonra, bir vadinin içinde tamamen çıplak, ölü ya da canlı çocuk ve yaşlı kadın vücutları gördük. Sağ olanlar can çekişirken baygın bakışlarla bize bakıyorlardı; onlar

çırılçırıldılar; onların vücutlarının bütün kısımları güneşin ışınları altında görünüyordu. Oldukça yükseğe tırmandık. Dev bir kayanın dibinde buz gibi bir su kaynağı vardı; halk o kaynağın suyundan açgözlülükle içti, zindeleşir gibi oldu. Annem bütün bunlara dayanamayıp, bitkin düştü ve öldü. Kadınlar üstüne atıldılar; üstündeki altınları alıp uzaklaştılar. Biz hiç durmadan ağlıyorduk. Dağın zirvesine vardığımızda kadınlar arasında, erkek çocukların toplanıp öldürüldüğüne dair fısıltılar yayıldı. Yakınımdaki on altı yaşında bir oğlan kaçtı; kız kardeşi : "ağabey bize para ver" diyerek arkasından koştu. Oğlan parayı verdi ve gitti. Kız kardeşi ağlayarak : "Babamı, annemi köyümüzde kestiler; bir tek ağabeyim kalmıştı; o da gitti. Lanet olsun dünyaya, lanet olsun insanlara, hepinize!" diye haykırıyordu.

Yorgun ve bezgin insanlardan oluşan kervan bir nehrin yakınında yeniden durdu. O akşam başımıza hiçbir şey gelmedi. Yakınlarını yolda terk edenler, içler acısı çığlıklar atarak, hıçkırığa hıçkırığa ağlıyorlardı...

Gece uyuduk. Ertesi gün Kürtler geldi; yanlarında meşhur Zeynel Bey ve serseri cellat kardeşleri vardı... Onlar kervanın içinde ne kadar küçük oğlan buldularsa toplayıp, kollarını bağlayarak, odun yığınlarının yandığı uzak bir dağın tepesine götürdüler. Orada, onların kafalarını baltalarla keserek, vadiye fırlattılar. Bizden önceki kervanlarda bulunan çocuklara da aynısını yapmışlardı. O yüzden de o vadiye Kanlı Dere adı verildi. Bizimkiler beni halılar altında saklamış, üstüme oturmuşlardı. Nefesim kesiliyor, gücüm tükeniyordu; zar zor kurtuldum; beni bulamadılar. Eşi benzeri görülmedik serin bir geceydi. Ay gökyüzünde güneş gibi parlıyordu; yıldızlar parlak bir ışık saçarak göz kırıyorlardı. Bu manzaranın ortasında, etrafımda dehşet verici görüntüler yaşandı. Kadınlar çocuklarının ardından ağlıyorlar, kaderlerine gürültü, feryatlar, çığlıklar, ağlama sesleri ve hırıltılı bağırtılarla lanet yağıyorlardı : "Hey! Gözünüz kör olsun; nereye kayboldunuz? Niye bize yardıma koşmuyorsunuz? Tanrı! Ay! Yıldızlar! Olan biteni görmüyor musunuz? Taptığımız Tanrı, İsa nerde? Bizim farfaracı iğrenç adamlar nerde kaldılar? Mantıksız fedayilerimiz nerde kaldılar? Yıkılasın dünya!..." Ben bu gürültüler yüzünden uyuyamıyordum; kendi kendime düşünüyorum, her şeyi hatırlıyordum... Ordan Zeynel Bey'in köşkünün yakınına gittik. Yeşilimtırak bir zeminde konakladık. Kürtler artık bizi rahatsız etmiyorlardı. Ertesi sabah yola çıkarken, kadınların kendi küçük çocuklarının ellerinden tutup, onları çeke çeke duvarlarla çevrili binaya doğru götürdüklerini gördüm. Çocuklar diremiyor, gitmek istemiyorlardı. Anneler ise acı bir şekilde ağlıyorlardı. Çocuklar korkudan çığlıklar atarak kendilerini yere atıyorlardı; anneleri ise onları kucaklayarak götürüyorlardı. Çocuk : "Gitmem!" diye bağıırıyordu.

Anası ise : " Ne yapayım yavrum? Param yok; seni kucaklayacak, sırtımda taşıyacak halim kalmadı. Her şey yok oldu. Yıkılasın dünya!" diyerek çocuğu kucakladı, götürüp duvarın öteki tarafına, meyve bahçesine attı. Duvarın dış kısmı alçaktı; iç tarafı ise oldukça yüksekti. Ben koşup o duvardan aşağı baktım; yeşil otların üstünde 100-200 kadar ölmüş, yarı ölü ya da sağ çocuk yatıyordu. Çocuklarının yanında olan kadınlar vardı; bunlardan bazısı ölmüş, bazısı ise hala canlıydı, can çekişiyordu. Onlar süt çocukları kucaklarında, bitkin ve solgun bir halde ölümü bekliyorlardı. Bir bebek, ölmüş annesinin memesini emiyordu; dönüp bana baktı; o ne bakiştı ama! Yeni fırlatılmış çocuklardan birkaçı beni görünce, belli ki kurtulma ümidiyle, duvara doğru koştu... Ben yarı delirmiş halde duvardan aşağı indim ve kervanın arkasından koştum. O içler acısı manzarayı bugüne kadar hatırlıyorum.

Ertesi gün geçilmesi çok zor kayalık, dar patikalardan geçtik. Birçok kimse, özellikle de yürüyecek takati olmayan yetişkin kadınlar aşağı yuvarlandı. Vadiye indik; orda geçilmesi imkânsız, görülmedik derecede hızlı akıntılı bir nehir vardı. Jandarmalar bize nehri geçme emri verdiler. Hepimiz de aşırı derecede yorgun ve bitkindik. Birkaç kişi suya girmeyi denedi;

çığlıklar arasında akıntı onları sürükledi götürdü. Bazıları at kiraladılar; bazılarını Kürtler para karşılığı nehrin öbür yakasına geçirdi. Nehrin öteki yakasında kumlu bir tepenin eteğinde konakladık. Ertesi gün yeniden yola koyulduk; halk kumlu tepeye tırmanamıyordu. Tırmanış sırasında kayıp düşüyor, gerisingeri aşağı iniyorduk. Kürt kadınlar bize ormanın içinden geçen bir yol gösterdiler; korkusuzca o yolda ilerledik. Ormanda bir Kürt adam amcamın oğlunun belindeki kemeri kapmak istiyordu; kılıcını çekip ona doğru uzattı. Amcamın oğlu Jirayr acı bir çığlık attı ve kemerini Kürde verdi. Ama kendisi bir gün sonra korkudan öldü. Sonunda Adıyaman Kalesi'ne ulaştık. Bir pınardan su içmek istiyordum. O sırada bir Kürt bana yaklaşip odunla kafama güçlü bir şekilde vurdu; sırtımdaki elbiseleri aldı gitti. Sonunda muhacirler depremin yer yer hasara uğrattığı bu büyük kalenin içinde yerlerine yerleştiler. Bizi kaleye doldurup kapıya muhafızlar koydular. Birden, kadınlar kalenin sağ tarafında üst üste yığılmış cesetleri fark ettiler. Cesetler vadiye, nehir kıyısına doldurulmuştu. İki gün sonra bizi kaleden salıverdiler. Kürtler hasata gitmişler, bizi katletmeye gelememişlerdi. Bu şekilde katliamdan şans eseri kurtulduk. Kalede aldığım odun darbesi yüzünden gözlerim ağrımaya başladı. Bütün gece uyuyamadım. Sert bir şey devamlı gözüme çarpıyordu; gözümü kapatamıyordum. Gözüme eşek sütü damlattılar, dövülmüş kuru üzüm bağladılar; gözüm sanki düzelmişti; ama yine de iyi göremiyordum.

Kaleden sonra eski bir köprünün üstünden geçtik ve sarp bir dağa tırmanmaya başladık. Pek çok insan yolda kaldı; onlar dağın dik yamacına tırmanamıyorlardı. Sonunda dağın zirvesine ulaştık. Çayırarla kaplı bir tepede o gün yumuşak çimenler üstünde uyuduk. Akşam bağırılmaya başladılar : "Şehirliler köylülerden ayrılınsın!" Şehirliler aşağı indiler. Akşam onların üstünü aradılar; para arıyorlardı. Sonra, bütün gelin ve kızları uzaktaki bir binanın bulunduğu tarafa götürdüler. Kervanda ağlama sızlama başladı. O gelin ve kızları götürmüşler, gün ışıyınca kadar onlara tecavüz etmişlerdi. Ertesi gün onları getirip analarına teslim ettiler.

Bu bizim aştığımız son dağdı. O tepeden, uzakta, çok uzakta bulunan çöl görünüyordu. Aşağıda sanki okyanus sularındaki gibi bir dalgalanma vardı. Şehirler, uzak köyler ve Adıyaman görünüyordu. Bu yerden bir gün yürüdükten sonra Misak Manuşyan'ın**** doğum yeri, bahçeler içinde kaybolmuş Adıyaman gözüksü. Adıyaman'ın yeşil bahçelerinde sanki biraz rahatladık. Yerli Ermeniler ekmek getirip bize dağıttılar. Orda iki gün kaldıktan sonra bizi yeniden sürdüler; bizimle birlikte bütün Adıyaman Ermenilerini de sürgün ettiler. Güzel ve acımasız Tavros Dağları geride kaldı. Serin dağlardan aşağı indiğimizde sıcak hava bizi boğuyordu. Yirmi-otuz eziyet dolu, ölüm habercisi günü geride bırakmıştık. Mevcudu yarı yarıya azalan kervanımız Samosat'ın[Samsat] güneyinde, Fırat Nehri'nin kıyısında konakladı. Her taraf cesetlerle kaplıydı: ölü kadınlar, her tarafa yayılmış yerde yatan çocuklar, tarlalarda, kumların üstünde, her yerde yarı ölü hastaların iniltileri, yardım dileyen bakışlar ve onların yanında kokuşmuş, çürümüş, şişmiş, büyük bir kısmı kadınlara ait cesetler. Dante'nin Cehennemi Fırat'ın kıyısında idi. Halk Fırat Nehri'nin suyuyla yıkandı. Ne buldularsa yediler; yumuşak kumun üstünde sessiz ve rahat uyudular. Acı ifade eden boğuk hıçkırık sesleri yavaş yavaş kesildi. Sanki her şey duruldu; ay gökyüzünde dağların gerisinde kayboldu. Halk yorgun ve bitkindi. Aniden, Türk jandarmalar oraya zorla getirilmiş Kürtlerle birlikte karanlıkta uyuyan insanları, ölüleri, hastaları ezerek muhacir saflarının arasına vahşice daldılar; sağda solda kaba bir biçimde arama yapmaya başladılar; küçük yaştaki çocukları topluyorlardı. Halk dehşet içinde uykusundan uyandı. Korku içinde birbirlerine karıştılar. Gürültüden biz de uyandık ve çevremizde neler olup bittiğini anlamak için şaşkınlıkla sağa sola bakmaya başladık. Aniden iriyarı, dev gibi bir Kürt halının altında olduğumu fark etti. Bana doğru gelip, çekiştirdi; sağ kolunu belime doladı ve beni kaldırıp götürmek istedi. Bizimkiler dehşet içinde çığlık atmaya, ağlamaya başladılar. Halamın kızı bir yolunu bulup

beni Kürdün pençelerinden kurtarmayı denedi; ama nafile. Kürt beni bırakıp onu iterek yere attı. Beni yeniden kaldırıp götürmeye kalktı. Götürürken belimi o kadar çok sıkıyordu ki, kaburga kemiklerim neredeyse kırılmak üzereydi; nefesim kesiliyordu. Biraz taşıdıktan sonra, yoruldu ve beni vahşice yere fırlattı ve önünden yürümemi emretti. Yolda başka Kürtler de aynı şekilde çocuklar götürüyorlardı. Bizi yanan odun yığınlarının etrafına götürdüler; orda 150-200 çocuk ve dört de ihtiyar toplanmıştı. Ben bu yaşlıların buraya nasıl varabildiğini anlayamıyordum; gerçekten de bir mucizeydi bu!

Sekiz-on kadar jandarma ellerinde süngülü tüfekleri, yanlarında on beş-yirmi Kürtle gelip çevremizi sardı; bizleri kumlu bir tepenin üstüne yaş ve boy sırasına göre sıra sıra dizdi. Kadının biri küçük oğlunu kurtarmaya gelmişti. Jandarmalardan biri ona ağır bir biçimde küfrederek onu itip çukura attı. Kadın ayağa kalkıp içler acısı bir sesle : "Yetişin! Çocukları boğazlıyorlar!" diye haykırdı. Aniden, karanlıkta, binlerce ananın boğuk sesi göğe yükseldi. Jandarma komutanı halka ateş edilmesini emretti. Onlar silahlarını doğrultup halka ateş ettiler. Artık kadın sesi duyulmuyordu; sadece vurulan kadınlar ağlıyorlardı. Odun yığınlarının ateşini canlandırdılar; dört ihtiyarı ayağa kaldırdılar. Jandarmalar yaşlılara şöyle emretti : "Birbirinize dayanın, birbirinize". Onların dördü de birbirine dayandı; birbirinin beline sarıldı.

Jandarmanın teki tüfeğini doğrulttu; ateş etmek istiyordu. Namlunun ucundaki ihtiyar tüfeği bir kenara itti ve ona yalvarmaya başladı : "Biz yaşlıyız! Biz hiçbir şey yapmadık! Allah aşkına, bizi öldürmeyin!"

Jandarma gürlledi : "Siz yaşlısınız; hiçbir şey yapmamışsınız; ama siz de Ruslar gelsin, Türkiye yıkılsın, Türkleri iyi katledebilmesi için Andranik'in kılıcı keskin olsun diye kiliselerinizde Allah'ınıza dua etmişsiniz." Jandarma ateş etti; dört yaşlı birlikte yere yığıldı. Ayakta duran Kürtler, yaşlılar cansız kalıncaya kadar odunlarla onların burnuna, ağzına, kafasına vurmaya başladı. Onların boyunlarına ip geçirip yakınlardaki Fırat Nehri'ne kadar sürüklediler. Sıra çocuklara gelmişti. İlk sıradaki çocuğu getirip ayakta durduruyorlardı; Kürtler çocuğu cansız kalıncaya kadar sırtından, karnından bıçaklıyorlardı. Onu iple çekerek Fırat Nehri'ne götürüyorlardı. Bu şekilde 2, 3 ya da 4 saat geçti. Sıra bize gelmişti. Kürtler tepemizde durmuş bize bakıyorlardı. Daha önce yaklaşık iki yüz çocuk öldürmüşlerdi. Jandarmanın biri yavaş adımlarla bize doğru geldi ve bize : "Defolun gidin!" diye bağırdı.

Grup halinde koştuk; halkın arasına karıştık. Gelinim uyandı beni yatırdı. Gece yarısı bir oğlan aniden ıslak elbiselerle gelip yakınlarının tepesine dikildi ve durmadan şu sözleri tekrarlardı : Allahım sana şükürler olsun! Allahım ölmedim." Sabah onun vücudunun tamamen delik deşik olduğunu gördüm. Sıcaktan kurtlandı ve acılar içinde kıvranarak öldü.

Uyku bastırmadan önce birden garip bir ses duydum : kadının biri yukarıımızda ağlıyordu. Yüksek bir yerde iki kadın birbirine sarılmış, titreyerek, dehşet içinde büzülerek oturmuş ağlıyordu. Dev gibi bir Kürdün, elinde büyük bir hançerle onlara baktığını zar zor fark ettim. Onların bir ana kız olduklarını sonradan duydum. Kadın inliyor, bu olaylara sebebiyet verenlere lanetler yağıdırıyordu. Beddualar! Türklere sonu gelmeyen beddualar yağıdırıyordu. Sonradan duyduğuma göre, Türk zaptiye komutanı sabah gelip o ana kızı götürmüştü.

Amcamın iki torun çocuğu ve amcamın beş yaşındaki çok sevdiğim oğlu Sımbat Fırat Nehri'nin kıyısında öldüler. Hareket emri geldi. Fırat'ın kıyısından ilerledik. Üstü halılarla kaplı bir çeşit kayık vardı; halk zar zor o kayığa bindi; kayığın ismi de "Nav"dı. Kürtler kadınları tepeden tırnağa arıyorlardı; para arıyorlardı. Kayık akıntının gittiği yönde yol

alıyordu. Diğer yakaya geçene kadar saatler geçti. Kürtler tahtaları ters çevirince kadınlar, çocuklar suya dökülüyorlardı. Ölene kadar unutamayacağım bir olay var : iki dev gibi Kürt çıplak, güzel, yetişkin bir kadının üzerine saldırmış, onun para kesesini almaya çalışıyordu. Kadın olanca gücüyle karşı koyuyor, onları yere atıyordu. Onlar ayağa kalkıp yeniden ona saldırıyorlardı. Bunun bu şekilde ne kadar sürdüğünü bilmiyorum. Kadını çırılçıplak soydular; elbiselerini yırttılar; kesesini alıp gittiler. Aniden, onun yanında 7-8 yaşlarında, annesinin verdiği mücadeleyi gözlerini kocaman açmış bir şekilde titreyerek, ağlayarak ve çığlık atarak takip eden, küçük bir kız gözüme ilişti. Ben o kızın gözlerinin benzerini ne tablolarla ne de gerçek hayatta gördüm. Kadın uzandığı yerden kalktı; kızını kucakladı ve titrek bir sesle : "Öldük kızım! Artık ne paramız var, ne de elbisemiz" diyerek bir atlayışta kızıyla birlikte kendini nehrin sularına bıraktı.

Bütün bir gün yürümek üzere yeniden yola düşmüştük; güneş ortalığı kavuruyordu; su yoktu. Amcamın kızı Haykanuş'u yolda, bir ağacın altında terk ettik; o canlıydı; arkamızdan bize bakıyordu. Uzakta, alçak bir yerde su görüldü. İnsanlar ellerine kaplar alıp koştular. Jandarmanın biri : "Su içmeniz mümkün değil; su cesetlerle dolu" dedi. İki-üç günlük yol kat ettikten sonra, yeniden çocukları topladılar; iki-üç yetişkini vurdular; para talep ettiler. Sonra bizi serbest bıraktılar.

Sonunda uzun, eziyetli bir yoldan geçtikten sonra Suruc Çölü'ne vardık. Bu gerçek bir mezbahaydı; orda günde yüzlerce kişi ölüyordu. Bizim köylülerin hemen hemen yüzde 70'i orda can verdi. Benim için en ağır ve en korkunç acı 4-5 yaşındaki Yeram isimli erkek kardeşimi bir ağacın altında terk edişimiz oldu. O bizim arkamızdan ağlıyordu. Vay! Ben o günü şimdiye kadar unutamıyorum! Son gelenlerin verdikleri bilgiye göre, o, on beş gün kıvrandıktan sonra ağlayarak, açlık, susuzluk ve geceleri hüküm süren soğuktan can vermiş. Suruc Demiryolu İstasyonu'na doğru hareket ettik. Yolda bir Kürt kadın kız kardeşim Elmon'u (o altı-yedi yaşlarındaydı) elinden tutup götürdü. Tren İstasyonu'nun yakınlarındaki bir handa konakladık; sonra bizi ordan çıkarıp, Halep taraflarına sürdüler; daha sonra da sağ kalanların yarısı Deir-es-Zor'a gitti; diğer yarısı gerisingeri Suruc'a geldi. Bize lavaş ekmek dağıtıp : "Padişahım çok yaşa!" bağırمامızı emrettiler (bu gerçek bir komediydi!). Halk arasında, sözüm ona Enver Paşa'nın karısıyla gelip yakınımızdan geçtiği ve Diyarbakir'e doğru gittiği haberleri yayıldı. Bizi ordan da demiryolu boyunca yürüterek Ras-ül-Ayn İstasyonu taraflarına, doğuya sürdüler. Ras-ül-Ayn istasyonuna vardık. Bizi 2-3 kilometrelik parke taşıyla döşenmiş yolun iki yanına dizdiler. Birbirinden belli mesafelerle ayrılmış, üstünde kazıklar bulunan platformlar kurmaya başladılar. Geceyarısı insanları getirip o kazıkların dibine, yolun bir ucundan öteki ucuna sekizer kişilik gruplar halinde yan yana dizdiler. Çoğunun kafasını kesmişler ve kare yığınlar oluşturmuşlardı. Doğudan bize benzer muhacirler getirip, yolun öteki tarafına yan yana dizdiler. Yukardan güneş, aşağıdan ise sıcak taşlar bizi kavuruyordu. Neredeyse ölüyorduk; ağlayan sesler "Su!" diye yalvarıyordu; ama getiren yoktu; su yoktu.

Askerler, jandarmalar, Kürtler gelip-gidiyordu; bir şey için hazırlık yapıyorlardı. Aniden, uzun bir katar geldi ve karşımızda durdu. Halkı trenden indirdiler; vagonlar geldikleri yoldan geri döndüler. Onlar Tekirdağlı, Rodostolu, Adrianopolisli [Edirneli], Malkaralı Ermenilerdi; Trakyalıydılar. Halk, kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve kızlar, şaşırılmış ve ne yapacağını bilmez haldeydi. Yeni yerleşim yerlerine gideceklerini söyleyerek onları kandırmışlar ve buraya getirmişlerdi. Onlar bizi uzaktan fark edip sağa sola hareket etmeye, haykırmaya, malları için ağlamaya başladılar. Zaptiyeler saldırıp onları sakinleştirdiler ve zorla demiryolu hattı boyunca oturttular. Onları bulduğumuz yerden görüyorduk : bayram elbiselerini giymiş insanlar, beyaz giysili kızlar, vs. Akşam, erkekleri boğazladılar; cesetlerini platformların

önüne dizdiler; sonra, beyaz giysili kızları getirip gecenin karanlığında hepsini kazığa oturtular. Onların annelerinin ve yakınlarının çığlıkları, ağlama sesleri ve bağrıışmalarından kulaklarımız sağırlaşıyordu. O adamların Andranik Paşa'yı omuzlarına aldıklarını, kızların ise "Bir kartal gibi" şarkısını söyleyerek sokaklarda Türklerin gözü önünde Andranik'e çiçek buketleri sunmuş olduklarını duydum. Ve işte Türkler onlardan intikam alıyorlardı.

Kırmızımsı, parlak sabah güneşi mavi gökyüzünden dört yana altın yağdırıyordu; güneş altın sarısı ışınlarını her tarafa yaymıştı. O, bu amansız acımızın tek tanığı, çöl güneşiydi. Sonunda Trakyalıları sürdürdüler; getirip kazıkların önüne sıraladılar. Onlar aşağımızda dönüp dolaşıyorlardı; biri kocasını arıyordu; diğeri kazıkların üstündeki kızını. Kazığa oturtulmuş beyaz giysili kızlar çoktan ölmüşlerdi; başları bir yana sarkmıştı... Muhacirler arasında bir uçtan diğeri uca karmaşa hüküm sürüyor, ağlama sesleri, gürültü ve bağırtilar duyuluyordu.

Aniden feryat-gürültü ve alkışlar duyuldu. İnsanlarla dolu dört araba geldi ve yolun ucunda, bize 20 adım mesafede durdu. İki araba yukarı gidip yüksek bir yerde durdu; diğeri ikisi yolun ucunda kaldı. O insanların bizim aydınlarımız olduklarını duyduk. Her arabada Halep'ten getirilen dört kişi vardı. Verilen emir üzerine arabalardan ikisi önce yavaş yavaş, sonra hızla yolda ilerlemeye başladı. Arabanın üstündeki zaptiyeler kırbaçla aydınlarımıza vurmaya başladılar. Onların kafasına, vücuduna, yüzüne, nereye rast gelirse oraya vuruyorlardı. Arabalar ikinci bir defa daha geldi; zaptiyeler kırbaç darbeleri indirerek bağırıyorlardı : "Hey gâvurlar! Sağa bakın (bizi, kazığa oturtulmuş kızları ve boğazlanmış erkekleri kastediyorlardı), bakın İngiliz savaş gemileri İstanbul'a giriş yapıyor." Arabalar gidip yeniden geri geliyordu. Biz şu sözleri duyuyorduk : "Gâvurlar, sola bakın! Kör Moskof'un, Rusun Ordusu Sivas'a giriş yapıyor; Türkiye yok oluyor!" Bu şekilde sürekli, ondan fazla kez gidip-geldikten sonra arabalar Urfa yönüne doğru gitti. Ertesi gün bizi onların ardından Tigranakert [Diyarbakır] ana yoluna doğru sürdürdüler; Trakyalı halkı da arkamızdan getirdiler. Bizi taşlı, bitkiden yoksun kuru ve susuz bir yerde bir çember oluşturarak oturtular. Bizden biraz uzakta, yeşil bir bahçenin içinde, köprünün yakınında kervansaray gibi büyük bir bina vardı. İnsanlar oraya girip çıkıyorlardı. Aniden sırtında tahtalar, kazıklar taşıyan insanlar gelip kazıkları ve tahtaları dairenin merkezine dikip gittiler. Yarım saat sonra döve döve, bağıra çağıra başlarında Zohrap'ın bulunduğu bizim sekiz aydınımızı getirdiler. Türkler onları oturtup konuşmalar yaptılar; aydınlarımızın üstüne tükürdüler ve gittiler. Sonra ellerinde süngülerle sekiz zaptiye geldi; yanlarında da, üstünde yarı askeri bir elbise taşıyan dev gibi bir adam vardı. O, yarı vahşi bir görünüme sahipti. Aydınlarımızı soyma, sonra da tahtaların üstüne yüzükoyun, başları öne eğik, kalçaları yüksek bir vaziyette yatırma emri verdi. Emir geldi : "Süngü tak!" Zaptiyeler süngülerini aydınlarımızın kaba etlerine batırdılar. Aydınlarımız öldüler; zaten yedikleri dayaktan yarı ölü haldeydiler. Onların cesetlerini, başları dışarda kalacak şekilde bellerine kadar toprağa gömdüler. Bize : "Bakın onlara! Onlar sizi düşünüyorlar! Siz de sizleri bu günlere getirmiş olmalarından dolayı onların ruhuna dua edin!" diyorlardı. Halk ağlıyor, kıvrıyor, acı çekiyordu; halk açlıktan, susuzluktan ölüyordu. Düşünecek, kurtaracak olan kimdi? Bilmiyorum. Enver Paşa'nın Ermeni aydınlarının katlinde bizzat hazır bulunmak için özel olarak İstanbul'dan geldiğini söylüyorlardı. Bu işi Enver Paşa'nın bizzat kendisinin organize ettiğini anlatıyorlardı. Bir grup insanın bahçenin içinde bir balkonda oturduklarını gördüm. Katliam sona erdikten sonra onlar aşağı inip arabalara binerek Diyarbakır yönüne doğru gittiler. Bir gün sonra, jandarmalar bizi geldiğimiz yere geri gönderdiler; Trakyalıları ise güneğe doğru, boğazlanmış insanların ve kazığa oturtulmuş kızların bulunduğu tarafa götürdüler. Malkaralı Grigor İşkalyan isimli bir adam bana Trakya olaylarını anlatmıştı; kendisi de benim tasvir ettiğim olaylara 9-10 yaşlarındayken şahsen tanık olmuştu. Anlattığına göre, Trakyalılara şöyle demişlerdi : "Eşyalarınızla birlikte Cezayir'e gidecek, savaştan sonra geri geleceksiniz." Bizi buraya getirdiler ve bu günü

gördük. Kazığa oturtulan kızlar Rodostolu'ydular ve Andranik'e çiçek buketleri sunmuşlardı; gençler ise Andranik'i omuzlarına almışlardı ve onlardan bazıları Osmaniye Tünel inşaatında çalışan işçilerdi. Bizi Urfa'ya götürdüler; oradan da çöle, ıssız, sadece birkaç ağacın bulunduğu bir yere sürdüler. O gece yağmur yağdı ve soğuk bir rüzgâr esti. Gece yüzlerce insan ölmüştü. Kürtleri getirip, onlara büyük bir çukur kazdirdılar. Kürtler ellerinde iplerle halkın arasına daldılar; hastaları ezerek, ölü ya da diri kim yere yatmış ise boynuna ip geçirip çeke çeke götürerek çukura atıyor sonra da geri dönüyorlardı. Hatta canlı olanların bile boynuna ip geçiriyor, götürüp çukura atıyorlardı. O insanların yakınlarının feryatlarına ve çığlıklarına kulak asıyorlardı. Oradan bizi tekrar güneye, başka ıssız bir yere sürdüler. Tifoya yakalanmış kadınlar, 'su verin' diye yalvarıyorlardı. Ben kirli bir tasla onlara yağmur sularından oluşan pis bir su götürüyordum. Onlar bu suyu açgözlülükle içip hemen ölüyorlardı. Bir gün yine suya gitmişim. Yoldan geçen iki yaşlı adam, eşeklerini önlerine katmış yürüyordu. Beni gördüler. Yaşlılardan biri geri dönüp bana baktı. Korkmuştum ve dehşet içinde ona bakıyordum. Bana : "Korkma oğlum! Gel seni köyümüze götüreyim" dedi. Diğer yaşlı da yanına geldi ve birbiriyle konuşmaya başladılar.

Bu yaşlı adam ona : "Dinle! Benim ve senin oğulların Bağdat cephesinde çarpışıyorlar. Ben bu Ermeni oğlanı götürüp ölümden kurtarırım; Allah da benim çocuklarımı düşmanın kurşunundan korur" dedi. Beni eşeğe bindirdiler.

İki günlük bir yürüyüşten sonra Ayntap yakınlarında bulunan Hulumen adlı bir köye vardık. Köye varmadan köylüler ve yaşlı adamın yakınları grup halinde bize doğru koştu. Beni eşek sırtında görünce, onlardan her biri şaşkın ve dehşet içinde ayrı bir yöne kaçtı. Köylüler iki gruba bölündü; bir kısmı : "bu gâvuru çukura at; köye hastalık bulaştıracak" derken, diğer bir kısmı da : "Besse nasıl istiyorsa öyle olsun, size ne?!" diyordu. Gürültüyü duyan sakallı, saygın görümlü bir adam geldi, önce bana, sonra da kalabalığa baktı. Yaşlının elinden sopayı kapıp etraftakilere rasgele vurdu; onlardan her biri ayrı bir yöne kaçtı. Yaşlı adamın evine vardık. Gelini ve torunları evden kaçtı. Bu ihtiyarın karısı öne çıktı, kolumdan tutup beni samanlığa götürdü ve samanların üstüne yatırdı; bana : "Dışarı çıkma! Burda yat!" dedi.

Yumuşak samanların üstüne uzanıp rahat bir nefes aldım. Belli bir süre sonra, ev sahibesi biraz mercimek çorbası getirdi; hemen içtim. Günler bu şekilde geçti. Belli bir süre sonra kadın çorbanın miktarını artırdı; sonra pilav getirdi; bir süre sonra da ekmek verdi. Biraz zindeleştim; ahırın içinde yavaş yavaş dolaşmaya başladım. Kanım deveren etmeye başladı; güçlendim; yüzüm yuvarlaklaştı. Bu kadın, kızıyla birlikte beni yıkadı; bana yeni elbiseler giydirdi. Gelini evlerinde yeni bir Ermeni çocuğun ortaya çıktığını duyarak nefes nefese, kudurmuş bir halde yemek yediğim mutfağa geldi ve tepeme dikilerek şöyle bağırdı : "Ay ana! Kokmuş bir gâvur oğluna baktığın yetmiyormuş gibi, şimdi de bunu mu getirdin?!"

Ben yuvarlak yüzlü, kumral, kıvrıkcık saçlı, mavi gözlü bir oğlan olmuştum; artık o kokmuş, zayıf, göbeği şişmiş, bir deri bir kemik kalmış iğrenç çocuk değildim. Gelin bana baktı ve bir sevinç çığlığı attı; sonra da eski kokmuş, çürümüş oğlanı bulmak için ahıra koştu. Ama eli boş döndü ve şöyle konuşmaya başladı : "Ay ana! ay bu oğlan çok güzel! Ne de sevimli! burda kalsın!"

Yaşlı kadın da ona : "Defol orospu! Oğlumu kovmak, öldürmek istiyordun ha?! Onun yüzünden evi bırakıp kaçtın; şimdi oğlumu sahipleniyorsun" dedi.

Gelin koştu, çocuklarını eve geri getirdi; onlar bana alıştı; beni çok seviyorlardı; anneleri de öyle. İlkbahar gelmişti. Ben ufak tefek ev işleri yapmaya başladım. Koyunları otlatmaya

başladım. Ailenin bir ferdi gibi yaşıyordum. Onlar köydeki insanlara bana dokunmamalarını tenbih etmişlerdi. Bir-iki yıl sonra, bir gün aniden köyde bir karışıklık oldu; insanlar birbirini çağırıyor, şehre giden yola doğru : "Besse'nin oğulları, Sayat ve Hüseyin kardeşler geliyor" diye bağırarak koşuyorlardı. Evdekiler çılgın gibi koşup, bağıra çağıra iki erkek kardeşi eve getirdiler. Onlar oturup yemek yediler ve aniden beni fark ettiler. Akşam, evin içinde gidip gelirken büyük oğul Sayat annesine döndü : "Bu oğlan kim?" diye sordu.

Annesi : "Bu bizim oğlumuz; baban sizin yanınızdan dönerken onu muhacirlerin arasında bulmuş ve 'eğer ben bu çocuğu götürüp ölümden kurtarır, ona bakarsam, Allah da benim oğullarımı düşmanın kurşunundan korur', diye düşünmüş. İşte babanın rüyası gerçek oldu" diye konuştu.

Çocukları buna sevinip kendi hikâyelerini anlattılar : "Biz Bağdat cephesinde iki ayı aşkın bir süredir savaşıyorduk. Komutanımız görevinin bilincinde, iyi askerler olarak bizi Osmaniye Hastanesi'ne hava değişimine gönderdi. Orda bir ay kaldık. Bir gün, aniden bir Ermeni doktor geldi ve bize : 'Sizi Bağdat'a, yeniden cepheye gönderiyorlar. Gelin siz askeri uniformalarınızı burda bırakıp sivil elbiseler giyinin; ben de size bir yıllık istirahat izni vereyim' dedi. Onunla anlaştık ve izin kağıdını alıp geldik; Ermeni doktora da teşekkür ettik. Sonradan duyduk ki, Osmaniye Demiryolu Tüneli'nde çalışan Ermeni işçileri çalışma sona erince öldüreceklermiş ve bu doktor bizim askeri uniformalarımızı Ermenilere giydirerek onları Ermenilerin katledilmediği Bağdat'a göndermiş. Bunu birçok insana da yapmış.

Ondan sonra ev ahalisi bana bayılıyordu; beni çok seviyorlardı. O günden sonra köylüler bana mucizeler yaratan bir şahsiyet gibi bakmaya başladılar. Beni eve getiren babaları Besse oğullarına şöyle diyordu :

- Gençleştim yahu! Ne iyi etmiş de bu Ermeni oğlanı eve getirmişim! Çok mutluyum.

O günden sonra bana evde iş yaptırmıyorlardı; bana : "Ye, iç, dolaş; sen bizim öz oğlumuzsun", vs. diyorlardı.

1919 yılına kadar Hulumen Köyü'nde kaldım. Savaş sona ermişti. Ayntap Şehri'ne gittim. Aylarca aç, çıplak dolaştım. Bir sürü muhacir vardı; ama ne iş vardı, ne de para. Dört-beş ay sonra Amerikalılar gelip "Halacyan Yetimhanesi" adlı bir yetimhane açtılar. Oraya başvurdum ve kabul edildim. Orda bir yıl kaldıktan sonra İngilizler gitti; onların yerine Fransızlar geldi; o andan itibaren Kemalist Hareket baş gösterdi. Hayat dayanılmaz hale geldi. Amerikalılar yetimhaneyi Beyrut'a taşıdılar. Yetimhanemiz Cibeyl'e gitti. 1924 yılına kadar orda kaldım. Amerika'dan davetiye aldım ve o ülkeye gittim. Gemi Yunanistan'a, İtalya'ya ve Fransa'nın Marsilya şehrine uğradı; ordan Paris'e gittim. Paris'te bana eşlik eden Stepan Darduni'nin yanına gittim; o, yetimhanede benim öğretmenim olmuştu; beni Paris'te Daşnakların sık sık gittiği kafeye götürdü. Kendisi fanatik bir Daşnaktı. Kafede, 1896'da Osmanlı Bankası'nın işgaline katılmış olan Armen Garo'yu (Garegin Pasdirmacıyan) gördüm. Kendisi 1914 yılında, Birinci Dünya Savaşı sırasında, üç bin gönüllüyle Sarıkamış cephesinde Enver Paşa'nın ordularının düzenlediği operasyonlar sırasında ona karşı savaşmış, hatta Enver'e ateş bile etmişti. Buna rağmen, kendisi Türk mebusu olmuştu. Enver Paşa, fabrikalarını evlerini satıp hesaplarını kapatması için onun Kafkasya'ya gidip İstanbul'a geri dönmesine izin vermişti.

Gemiye binip yola çıktık. Azor Adaları'nın yakınından geçip New York'a vardık. Amerika'da Boston yakınlarındaki Watertown'da yaşıyordum. Bu küçük bir şehirdi. Orda Hamasteği,

Soğomon Tehliryan'ı, Ruben Darbinyan'ı, Ramkavar Partili "Paykar" gazetesi editörü A. Nazar'ı, şair ve fanatik bir komünist olan Arsen Mikayelyan'ı, "Banvor" gazetesi editörü Sınar Sınaryan'ı gördüm. Hood Rubber fabrikasında çalıştım; sonra Crawford soba fabrikasında da çalıştım.

Ordan Detroit'e gittim. Üç-dört yıl Ford otomobil fabrikasında çalıştım. Orda Hınçak Partisi'nin kurucularından Nazarbek'e rastladım. Sebuha Paşa'yla tanıştım. Sonra, Şikago'ya geçtim; orda Karapet Gabikyan isimli Sivaslı'nın halıcı dükkânında çalışmaya başladım. Bir yıl sonra Miniapolis ve St. Paul'e gittim (bu iki şehir birbirinden bir köprüyle ayrılıyordu. Orda pek çok Ermeni bulunuyordu; onların kafeleri vardı. Bu eyalet Amerika'nın buğday ambarıydı. Şehir çok güzeldi; insanları da iyi kalpliydiler. İsmi hatırlamadığım Sivaslı bir halı tüccarının yanında birkaç ay kaldım. O zavallı adam veremden mustarıptı; Denver (Colorado) sanatoryumlarından birine sevk kağıdı vardı ve orda iyileşeceğine inanıyordu. İki ay sonra ölüm haberi duyuldu. Dükkân bir başkasına kaldı. Bir süre için de dükkânlara dondurma dağıttım. Ordan Montana Whitefish adı verilen küçük şehre gittim; demiryollarında çalışmak istedim; ama olmadı. Ordan Washington Eyaleti'nde küçük bir şehir olan Spoken'e gittim. Orada, Sivaslı bir gencin bir halıcı dükkânı vardı. Orda da, bu kadar uzak bir yerde, çok sayıda Ermeni vardı. Sonra Portland (Oregon) Şehri'ne gittim. Bu şehir de aynı şekilde çok temiz, düzenli bir şehirdi; onu çok sevdim. Burda merkez caddelerinden birinin üzerinde küçük bir halı tamir ve yıkama fabrikası vardı. Ana caddede ise "Aram, Tadevos ve Tigran Kardeşler" isimli bir halı fabrikası vardı. Gartozyan kardeşlerin ismi şehirde ve eyalette oldukça tanınmıştı. Onlar, bir hemşerileri ve çok acı çekmiş, evsiz kalmış bir insan olarak bana çok ilgi gösterdiler ve tedarikçi olarak iş verme vaaşinde bulundular. Niye olduğunu bilmiyorum, ama kabul etmeye cesaret edemedim. Orda Alman bir kadınla evli olan Everekli bir doktora rastladım; o, şehirde çok tanınan bir doktordu. Otelde Michael Arlen'e rastladım. Burada şans eseri bizim köyden bir aile buldum : o şahıs, iki kızı ve bir oğlu olan uzak akrabam Stepan Papazyan'dı. Kendisi Gartozyanlar'ın atölyesinde çalışıyordu; Tadevos Gartozyan'ın bacanağıydı; o yüzden de bu uzak şehre gelmişti. Onun evinde iki ay kaldım. O beni bir babanın oğlunu sevdiği şekilde seviyor, yediğimden içtiğimden para almıyordu. Karısı da aynı şekilde çok mütevazı ve anlayışlı bir kadındı ve bana çok candan davranıyordu. Onlar beni kızlarıyla evlendirmek niyetindeydiler; ama ben kızlarının sevgisine karşılık vermedim; ona çok soğuk davrandım. Ordan güzel bahçeler şehri San Fransisco'ya geldim. Bir süre bir Vanlının restoranında çalıştım; ama nedendir bilinmez Fresno beni kendine çekiyordu. Fresno'ya gittim. İlk defa olarak "Nor Or" gazetesi editörü, geleceğin yazarı Andranik Andreasyan'la tanıştım; gazetede dayısının yerine kendisi yazıyordu. Dayısı Armenak Amirkhanyan hastaydı. Bir gün yazı işleri bürosunda ressam Panos Terlemezyan'la tanıştım.

Andranik Paşa da Fresno'da son günlerini yaşıyordu. Onu erimiş, umutsuz bir halde gördüm; bastonuna dayanarak merkez parkına geliyordu. Sonra vefat etti. Beni Vahe Hayk'la tanıştırdılar. O, zengin kuru üzüm tüccarı Grigor Arakelyan'ın damadıydı ve sık sık fedayi Sımbat'ın kafesine gidiyordu. Ramkavar Hıraç Yervand ve Daşnak Arsen Mikayelyan da orda oluyorlardı. Üç gazete yayımlanıyordu : "Nor Or" [Yeni Gün], "Mışak" [Çiftçi] ve "Asparez" [Meydan]. "Mışak"ın yazı işleri müdürü Levon Lüleciyan'dı Fresno, Amerikan "Kuru Kanunu" yüzünden eski ihtişamını kaybetmişti. Üzüm ve kuru üzüm fiyatlarında sert bir düşüş yaşıyordu. Ermeniler bahçelerini terk edip San Fransisco'ya, Los Angeles'a, filan gitmişlerdi. Burda Hayk Bonapartyan'ın bir eczanesi vardı; ama o, eczanesini işletemeyip iflas etti. Ermenilerin iki kilisesi vardı : biri Gregoryen-Apostolik diğeri Protestan Kilisesi'ydi. William Saroyan ortaokulu bitirir bitirmez, öğrenim gördüğü okula beden eğitimi öğretmeni olarak tayin edilmişti. Bir iş buldum. Yüksek dağlarda, demiryolu yapımında çalışıyordum.

Ermeni gençlerle bir grup oluşturmuştuk. Dağlarda, Jack London'un "Yeşil Vadi" kitabında tasvir ettiği yerleri gördüm. Orda üç yıl çalıştıktan sonra Los Angeles'a gittim. O zamanlar şehrin nüfusu henüz bir milyona ulaşmamıştı. Los Angeles'ta film çekimlerinde aktör refakatçisi olarak iş buldum; günde 5 dolar kazanıyordum. Birkaç ay sinema oyuncusu Douglas Fairbanks, Mary Pickford çiftinin yanında çalıştım; onların çektiği "Bağdat Hırsızı" filminin çalışmalarına katıldım. Sonra Jackie Coogan'ın yanında çalıştım. Bu 12 yaşında bir aktördü; öksüz rolleri oynuyor ve Ermenileri çok seviyordu. Hatta bir keresinde Yunanistan'daki Ermeni öksüzlere bir gemi dolusu yiyecek götürdü. Ermeni aydınlar Los Angeles'ta toplanmışlardı. Armenak Şahmuradyan'ı, Aleksandr Melik'i, aktör Harut'u, rejisör Ruben Mamulyan'ı ve büyük ün kazanmış, ama ismini hatırlayamadığım bir opera şarkıcısını gördüm. Henüz Ermeni zengin yoktu; yalnız bir Ermeninin demir fabrikası vardı. "Fars Ayı" isimli filmde oynamış bir aktör ailesi vardı. Ermeniler büyük çoğunlukla şehri temizleyen işçilerdi; bunlar genelde pek de itibarı olmayan Leninakanlılar ve Muşlılardı.

Bir gün kafelerden birinde Ayntaplı bir Ermeni genciyle tanıştım. O beni bir turizm şirketinin ofisine götürdü ve turistik bir gemide bana iş buldu. Göçebe hayatını çok sevdiğimden, bu işe çok sevindim. Sonunda zengin bir turist gemisiyle Güney Amerika çevresinde tur yapmak üzere yola çıktık. Şili'ye gittik; Magellan Boğazı'ndan geçtik. Buenos Aires'te, Rio de Janeiro'da, Brezilya'da, Montevideo'da bulunduk. Burada ben, şehrin tam merkezinde ayakkabıcı dükkânı olan yetimhaneden iki hemşerim Suren Boyacıyan'ı ve Sargis Altunyan'ı buldum. Buenos Aires'te, berberlik yapan bizim köyden Tonik Terteryan'ı gördüm. San Diego'da (Şili), kendi hayatı ve Ermeni devrimci partilerinin maskaralıkları hakkında çok ilginç şeyler anlatan İstanbullu bir ihtiyar gördüm. Gemi Amazon Nehri'nden yukarı doğru ilerledi. Zehirli karıncalardan, böceklerden, hatta yırtıcı hayvanlardan korunmak için gemi tamamen camla kaplanmıştı. Amazon'un her iki kıyısını seyretmek için serbest gözlem yerleri vardı. Ben sık sık büyük bir dürbünle etrafı seyrediyordum. Sonunda Venezuela'nın başkenti Caracas'a vardık ve Panama Kanalı'ndan geçerek Los Angeles'a geri döndük. Yolculuğum iki aydan fazla sürdü. Los Angeles'ta Ermenistan'dan gelen ve Andranik'in kılıcını Ermenistan'a götüren delegelere rastladım. Ben sürekli Ermenistan'a gelip, üniversitede öğrenim görmeyi ve Ermenistanlı bir kızla evlenmeyi düşünüyordum.

Sonra yine yolculuk ettim. New York'un pek çok yerini ziyaret ettim. Amcamın evinde yaşıyordum. Göçebe hayatıma başladığım Boston, Watertown'a gidip ablamı ziyaret ettim.

New York'ta Ermeni bir doktor bana Ermenistan Cumhuriyeti pasaportu verdi; o pasaportla Fransa'ya gidip Ermenistan'a göç etmek için Sovyet Büyükelçisi Lounacharski'ye başvurduğum. Orda Poğos Makintsyan'a, Drastamat Ter Simonyan'a ve Yeğya Çubar'a rastladım. Onlar Kirov Cinayeti nedeniyle yabancıların Sovyetler Birliği'ne girişine belli bir süre için izin verilmediğini belirttiler ve bir süre beklememi söylediler. Fransa'nın Marsilya Kenti'nde, bizim köylülerin yanında kaldım.

Marsilya'da yabancı olarak oturma iznim yoktu; dolayısıyla hiçbir yerde çalışmaya hakkım de yoktu. Önde gelen otellerden birinde İngilizce, Türkçe ve Arapça serbest tercüman olarak çalışıyordum. Her gün limana gidiyor, yolcuları otele getiriyordum. İngilizcem için bana iyi ücret ödüyorlardı.

Serbest kaldığım aylarda Paris'e gidiyordum. Kafelerde Ermeni aydınlarına rastlıyorum, onlarla siyasi konular üzerinde konuşuyordum. Ramkavarların kafeleri ayrı, Daşnaklarınki ayrıydı. Ben orda Avetis Aharonyan, Mikayel Varandyan, Simon Vratsyan, Arşak Camalyan ve sağırlara özgü duyma cihazı kullanan Şavarş Misakyan gibi tanınmış kişilere rastladım.

Ramkavarların kafesinde ise, Levon Paşalyan'a, Ruben Vorberyan'a, Ağaton Beyl'e, Arşak Çobanyan'a, Ermeni Hayırseverler Genel Birliği sekreteri Vahan Malezyan'a, çok zengin insanlara, kuyumcu ve kürkçü dükkânı olan kişilere filan rastladım.

Ermenistan'a Yardım Komitesi'nin kafesinde sık sık Gurgen Tahmazyan'a, Doktor Minasyan'a, EYK başkanı Galcıyan'a, EYK sekreteri A. İsaahakyan'a, Zabel Yesayan'a, Tigran Zaven'e, Zareh Vorbuni'ye ve başka birçok kimseye rastlıyordum. Misak Manuşyan'la çok sıkı bir dostluğumuz vardı. Felaket sırasında aynı Türk köyünde, daha sonra ise birçok yetimhanede birlikte kalmıştık. Zareh Vorbuni'yi, Vazgen Şuşanyan'ı, Şahan Şahnur'u dışarda sık sık görüyordum. Armen Garo ve Aleksandr Khatisyan kafede hep yalnız otururlar, diğerlerine karışmazlardı. Sık sık Şahkhatuni'yi metresiyle dolaşırken görüyordum. Onun hakkında : "Aktörlük yapıyor" diyorlardı. Bir defasında çok yaşlanmış olan Minas Çeraz'ı ve Boğos Nubar Paşa'yı gördüm. Ermenistan Cumhuriyeti'nin yıldönümünde Dro Romanya'dan, Nijdeh Bulgaristan'dan, Levon Şant ise Beyrut'tan, Paris'e gelmişlerdi. Böylece ben onları tören sırasında sahnede masanın etrafında otururlarken gördüm.

Ramkavarların kendilerine ait, Zatik Khanzatyân'ın yönetiminde, kendi bayraklarının asılı olduğu bir elçilik ofisleri vardı. Daşnakların da Avetis Aharonyan'ın önderliğinde, kendi üç renkli bayraklarını astıkları ayrı bir elçilik ofisi bulunuyordu. Her biri sanki varolmayan bir cumhuriyeti temsil ediyordu. Bu üç partinin üyeleri birbirinin yüzünü görmek istemiyor, birbirine karşı düşmanca bir tavır takınıyordu. Ben hem Amerika'da, hem Lübnan'da, hem Fransa'da, hem de yaşadıkları her yerde Ermenilerin takındıkları bu tutuma çok şaşıyordum.

Paris Daşnakları Şavarş Misakyan'ın yazı işleri müdürü olduğu "Haratch" gazetesini yayımlıyorlardı; Ramkavarlar Terzibaşyan'ın editörü olduğu "Apaga" gazetesini, Hınçaklar "Nor Yerkir" gazetesini, EYK'lılar ise "Yerevan", "Mer Uğın" (Yolumuz") gazetelerini çıkarıyorlardı. Sonra, Misak Manuşyan "Zangu" gazetesini çıkarmaya başladı.

Ben sık sık Eyfel Kulesi'nin tepesine çıkıyor ve saatlerce Paris panoramasını seyrediyordum. Onun meydanları, sokakları güzeldi; insanları sıcakkanlı ve dinamikti. Fransa'nın geçmişini düşünüyordum; özellikle de büyük Fransız Devrimi'ni.

Fransa'da ve genel olarak bütün Avrupa'da büyük bir ekonomik kriz patlak verdi. İşsizliğin ilk kurbanları binlerce Ermeni işçiydi. Ermeni işçilerini yardım alma hakkından bile mahrum ettiler. Karşılıklı ödeme prensibi ortaya çıktı. Ermenilere : "Sizin vatanınız yok; Fransa'yla ticari bağınız yok" dediler. Marsilya'da durum diğer şehirlerdekinden daha da vahimdi. Komünist Partisi'nin talimatıyla Ermeniler için bir İşsizler Derneği kuruldu; beni de derneğe başkan seçtiler. Misak Manuşyan'la birlikte bir vatana dönüş hareketi organize etmelerini rica ederek Ağasi Khancıyan'a ve Sovyet Ermenistanı Halk Komiserleri Konseyi'nden Sahak Gabrielyan'a birer telgraf gönderdik. EYK sekreteri Dr. Galcıyan Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı'na ve Sovyet Büyükelçisi Lounacharski'ye telgraflar çekti. Bir süre sonra isteklerimizi yerine getirdiler ve Şahverdyan Ermenistan'dan geldi. Malezyan'ın önderliğindeki Ermeni Hayırseverler Genel Birliği vatana dönüş yapan ailelerin masraflarını Batum'a kadar üstlendi. Bu şekilde 22 Mayıs 1936 günü yaklaşık beş - altı bin kişi Fransa'dan Vatan'a göç ettik. Sonunda amacıma ulaşmıştım : Ermenistan'a gelmeyi arzuluyordum. Komitas'ın ve Minas Çeraz'ın kemiklerini de yanımıza almıştık. Ailesiyle birlikte Avetik İsaahakyan, Arman Kotikyan, orkestra şefi Gevorg Yağubyan ve daha başka pek çok insan da bizimle birlikteydi. Bu göçle birlikte Yerevan yakınlarındaki Kharberd, Sebastia, Malatya, Arabkir ve Nor Geği (Yeni Kığı) mahallelerinin kuruluşu ve gelişimi büyük hız kazandı.

Ermenistan'a geldikten sonra Moskova'ya gittim. İki yıl Moskova'da, askeri istihbarat merkezinde kaldım; ondan sonra Yerevan'a gelip öğretmenlik yapmaya başladım. 1941'de, Kızıl Ordu'da görev yapmak üzere askere alındım. Bir buçuk yıl askerlik yaptıktan sonra yurtdışından gelmiş biri olarak beni ordudan çıkardılar. Geri dönüp hem çalışmaya, hem de Yabancı Diller Enstitüsü'nün İngilizce ve Fransızca bölümlerinde öğrenim görmeye başladım. Stepanavan'da, Maralik'te (Ani Bölgesi) ve Yerevan'daki bazı okullarda çalıştım. 1948'den 1955'e kadar Eğitim Bakanlığı'nda okullar bölümü İngilizce ve Fransızca masası şefi oldum. Yurtdışındaki gazetelerle pek çok yazışmalar yaptım.

- * Enver Paşa (1881 - 1922) : Türk devlet adamı ve subayı. Ermeni Soykırımı'nın başlıca sorumlularından
- ** Sivaslı Murad (Khrimyan) (1874, Sivas - 1918, Bakü) : Ulusal Kurtuluş Hareketi militanlarından, fedayi.
- *** Türk askeri yetkilisi, general.
- **** Misak Manuşyan (1906, Adıyaman - 1944, Paris) : Ermeni şair, Fransız direniş hareketi militanı.